עמודים בתולדות הספר העברי

כתיבה והעתקה

יעקב שמואל שפיגל

מהדורה מתוקנת

סימן כוכבית * בספר מציין

שיש כאן הערה המופיעה בסוף הספר

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

Yaakov Shmuel Spiegel

Chapters in the History of the Jewish Book
Writing and Transmission

הספר יוצא לאור בסיוע

Stiftung Irene Bollag-Herzheimer, Basel
הקרן למורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן, ביוזמת נשיא האוניברסיטה
הקתדרה לתלמוד ע"ש מילן רובן, אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה לחקר ספרות התורה שבעל-פה ע"ש הנרי ליבין, אוניברסיטת בר-אילן

על המעטפת: דברי רב האי גאון בסיום ספרו משפטי שבועות, ויניציאה, שס"ב
דברי ר' אברהם אבן עזרא בסיום הקדמתו לפירושו לתורה, נאפולי, רמ"ח

מסת"ב 965-226-303-6

©
כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר אילן, רמת גן

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או
מכאני (לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל
Copyright Bar Ilan University, Ramat-Gan
Printed in Israel – 2005
נדפס בישראל – תשס"ה
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

לאשת נעורי

יעלת החן

יעל

תוכן העניינים

פתח דבר 11

פרק ראשון: כתיבת החיבור על ידי המחבר או באי כוחו 15

א. כתיבת לוחות הברית 16 ב. ספרים שכתיבתם מוזכרת במקרא 17

ג. חיוב כתיבה המוזכר במקרא 18 (א) וכתב את האלות האלה הכהן 19

(ב) וכתב לו את משנה התורה הזאת 19 (ג) וכתב לה ספר כריתות 20 (ד) ועתה

כתבו לכם את השירה הזאת 21 ד. כתיבת התורה 22 ה. חשיבות כתב

ידו של המחבר 24 (א) נאמנות למקור 25 (ב) הבחנה בין דברי הלכה

לשאר דברים 28 (ג) יחס של כבוד והערכה 29 ו. חתימת המחבר

כתחליף לכתיבתו 31 ז. חשש לטעות בזיהוי 32 (א) חתימה של

חכם בלתי ידוע 32 (ב) זיוף חתימה 33 ח. הכרת כתב המחבר 34

(א) קירבה משפחתית או תורנית 34 (ב) עדות 35 (ג) היכר על יסוד

השוואה וכד' 35 (ד) ספרו של חכם פלוני 36 ט. כתיבות של

אנשים המקורבים למחבר 37 (א) בריאות 37 (ב) טרחה 38

י. כתיבת תלמידים 39 (א) כתיבה שקשה לסמוך עליה 39 (ב) כתיבה שאפשר

לסמוך עליה 41

פרק שני: תהליך הכתיבה 43

א. כתיבה בקונטרסים וסידורם 43 ב. הפניות המחברים ממקום

למקום 48 (א) ספרי פירושים וחידושים 53 (ב) ספרי פסק 61 1. ספרי פסק

הכתובים כמתכונת התלמוד 61 (1) ר"ף 61 (2) ספר העתים 62 (3) אור זרוע 63

(4) פסקי הרא"ש 64 (5) פסקי ריא"ז 65 2. ספרי פסק הבנויים במתכונת עצמאית 65

ג. נספחים בסוף הספר 69 ד. החשיבות ההלכתית של סדר הדברים 79

(א) פירוש רש"י לתלמוד 80 (ב) משנה תורה לרמב"ם 81 (ג) פסקי הרא"ש 83

פרק שלישי: הגהת הכתיבה ומסירתה למעתיק 85
א. הכנת טופס מוסמך למעתיקים בכתב יד המחבר 85 ב. הכנת טופס מוסמך בכתב יד של מעתיק 89 ג. תיקוני המחבר בטופס מוסמך שנכתב על ידי מעתיק 91 ד. פרסום והשוואה למקור 92 ה. הנחיות המחבר למעתיקים 93 (א) דוגמאות של הנחיות למעתיקים בספרים שונים 93 (ב) הנחיות למעתיק בפירוש ר' חננאל 96 (ג) אזהרות למעתיקים 97 ו. פרסום החיבור או חלק ממנו שלא מדעת המחבר 100 ז. עריכת החיבור שלא על ידי המחבר 105

פרק רביעי: מהדורה מתוקנת 109
א. מהי מהדורה 109 ב. לטיב המהדורות של פירוש רש"י לתלמוד 113 ג. מה בין מהדורה מתוקנת למהדורה שנייה 116 ד. אופן כתיבת מהדורה מתוקנת 122 ה. פרסום מהדורה מתוקנת על ידי המחבר 128 (א) ספר הלכות לרי"ף וספרי הרמב"ם 129 (ב) המחבר אינו מתקן את דבריו במהדורה מתוקנת מסיבות שונות 131 ו. פרסום מהדורה מתוקנת על ידי מעתיקים 134 ז. דרכים לזיהוי מהדורה מתוקנת 137 (א) הכרת כתב יד המחבר 137 (ב) מלות מפתח 140 (ג) תיקונים והגהות 144 1. הלכות הרי"ף 145 2. ספרי הדקדוק של ר' יונה אבן ג'אנח 146 3. חובות הלבבות לר' בחיי 147 4. פירוש הראב"ד על מסכת קינין 148 5. חידושי הרשב"א 149 6. טור אורח חיים 150 7. מגיד משנה על הרמב"ם 150 (ד) שינויי לשון וסגנון – אפשר שהדבר מעיד שלפנינו הכנה למהדורה שנייה 150 1. פירוש ר"ש משאנץ על משניות זרעים 151 2. ספר התרומות לר' שמואל הסרדי 151 3. בית הבחירה לר"מ המאירי על מסכת שבת 152 4. כפתור ופרח לר' אישתורי הפרחי 153 (ה) מראי מקום 153 1. תשובות ר"ת 153 2. פירוש רי"ד על התורה 154 (ו) תוכן העניינים 154 (ז) עדות חיצונית 155 1. בעלי הנפש לראב"ד והשגות הרז"ה 155 2. הלכות לולב להראב"ד 157 3. חידושי ר' אברהם אב"ד לבבא בתרא 158 4. פירוש ר"ש משאנץ לזרעים 159 5. ספר ההשלמה לר' משולם מבדריש 160 ח. הזהירות הדרושה ביישום הדרכים לזיהוי מהדורה מתוקנת 161 ט. המהדורה המתוקנת אינה מגיעה לידיעת הלומדים בשלמותה 167 (א) התרשלות התלמידים בתיקון המהדורה הראשונה 167 (ב) יש שהתיקון אינו מגיע לידיעת הלומדים 168 י. ספק בקביעת המהדורה 172 יא. ספק בדבר הנוסח הסופי של החיבור 175 נספח לפרק רביעי – מהדורה מתוקנת של מגיד משנה 184

פרק חמישי: מהדורה שנייה, מהדורה קצרה, מהדורה מורחבת 189
א. מהדורות שנכתבו בשתי שפות 191 ספר האגרון לרב סעדיה גאון (רס"ג) 191 ב. מהדורות שנכתבו עקב דרישת הציבור 192 (א) פירוש התורה לרב סעדיה גאון 192 (ב) כתבי ר' אברהם אבן עזרא (=ראב"ע) 193
ג. מהדורות של ספרי חידושים, מהדורות ארוכות ומהדורות קצרות 196 (א) ר' ישעיה דיטראני הזקן 196 (ב) ר' מאיר הלוי אבולעפיא (רמ"ה) 198 (ג) ריטב"א 200 ד. מהדורות של ספרי הלכה, מהדורה ארוכה ומהדורה קצרה 203 (א) פסקי ריי"ד 205 (ב) ספרי הרשב"א והרא"ה 208 (ג) ספריהם של תלמידי הרשב"א 212 (ד) ספר אהל מועד לר' שמואל ב"ר משולם 214
ה. חיבור קצר וחיבור ארוך משמשים כאחד 215 ו. מהדורה קצרה של ספר הלכתי נתפרסמה בלחץ הציבור 217 ז. מהדורות מסופקות 218 (א) ארחות חיים לר' אהרן הכהן וספר כלבו 218 (ב) שבלי הלקט הארוך והקצר 219 ח. עמדת הפוסקים ביחס לחיבור קצר וארוך 227

פרק שישי: תשובות 228
א. כתיבת תשובות ושמירתן 229 ב. ציון לתשובות 240 ג. דרך ההפניה לתשובות 240 ד. שינויים בתשובות 241 ה. הקושי בייחוסן של תשובות 244 ו. פקפוק הפוסקים בייחוסן של תשובות ודיון בזה 252 (א) התשובה סותרת מקורות מוסכמים 252 (ב) התשובה לא נתפרסמה, או שלא נזכרה על ידי חכמי הדורות 266 (ג) קביעה שתשובות מסוימות הן מזוייפות 271
ז. תשובות וחיבור הלכתי של אותו מחבר – מה עדיף 275 (א) התשובה היא חיבור "נחות" כי אין ודאות באשר לזהות המשיב 276 (ב) התשובות נכתבו לפני החיבור ההלכתי 277 (ג) הבדל עקרוני בין שתי הגישות 277 (ד) האם אכן יש ודאות שהתשובות נכתבו לפני החיבור ההלכתי 278 (ה) טיבו של חיבור הלכתי שהוא מסודר 280 (ו) טיבו של חיבור הלכתי שהוא העיקר 282 (ז) טיבה של תשובה שהיא העיקר 283 (ח) תשובות שלא נכתבו כתשובות 286 (ט) טיבו של חיבור הלכתי שהוא מתפרסם יותר מתשובה 287 (י) יש סבורים שאף ספר חידושים עדיף מתשובות, ויש חולקים 290 (יא) כיצד יש לנהוג כאשר בתשובה נאמר כי המשיב חוזר בו מדבריו הקודמים? 291 ח. האם תשובות הן הוראה ליחיד או הוראה לציבור? 297 ט. חשיבות סדרן של תשובות 303 י. מפתח של שאלות ותשובות 304

פרק שביעי: הצנעת שם המחבר ושם החיבור 307

א. שם המחבר 307 (א) תקופת עילום שם המחבר, והסיבות לכך 307 (ב) התחלת הזכרת שם המחבר על ידי הפייטנים 312 ב. שם החיבור 317 (א) תקופת המקרא 317 (ב) תקופת חז"ל 321 1. ספרי המקרא 321 2. ספרי חז"ל 323 (ג) תקופת הגאונים 330 ג. השינוי שחל בגישת המחברים 334 נספח ראשון – בירור בשמות החומשים והפרשות בתקופת חז"ל 337 א. חמישה חומשי תורה 337 ב. שמות הפרשות 339 נספח שני – לדרך הציון וההפניה בשמות מסכתות ופרקים אצל הראשונים 345 א. מסכת משקין – מועד קטן 348 חכמי אשכנז וצרפת מכנים את המסכת בשם 'מו"ק' 349 חכמי פרובנס מכנים את המסכת בשם 'מו"ק' 350 חכמי ספרד מכנים את המסכת בשם 'מו"ק' 351 חכמי צפון אפריקה מכנים את המסכת בשם 'משקין' ומאוחר יותר בשם 'מו"ק' 353 חכמי איטליה 354 חכמי יוון, רומניה 355 ב. פרק דיני ממונות – זה בורר 356 חכמי צרפת ואשכנז 356 חכמי פרובנס 358 חכמי ספרד 359 חכמי בבל וחכמי צפון אפריקה, חכמי מצרים וארץ-ישראל 361 חכמי איטליה 363 חכמי יוון, רומניה 364 סיכום 364 ג. פרק איזהו נשך – הרבית 364 חכמי ספרד 366 חכמי אשכנז וצרפת 367 חכמי פרובנס 368 חכמי איטליה 368 חכמי בבל, צפון-אפריקה, מצרים, ארץ ישראל 368 סיכום 369 ד. לזיהוי מחברים עלומים 369 (א) מפתח הדרשות לרמב"ם, קובץ ר' משה בן מימון, ירושלים, תרצ"ה 371 (ב) חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה 371 (ג) איגרות המיוחסות לרמב"ם 371 (ד) כפתור ופרח לר' אישתורי הפרחי 372 (ה) חוקות הדיינים, מהדורת מכון הרי פישל, ירושלים, תש"ל 373 (ו) ילקוט מכירי לר' מכיר ב"ר אבא מרי 373 (ז) פירוש ר' ישמעאל בר חכמון לרי"ף על ב"ב, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים, תשמ"ט 374 ה. שינוי שם 375 ו. הערות נוספות 378 (א) פרק הגוחל - פרק תשיעי או פרק עשירי במסכת ב"ק 378 (ב) שם פרק או מספר פרק 380

פרק שמיני: פרסום שם המחבר בהקדמה או בשם החיבור 384

א. הגדרת ההקדמה וראשית שמה 384 ב. מתי החלו המחברים בכתיבת הקדמות 388 ג. הקשר בין שם החיבור לשם המחבר 396 ד. שם המחבר כחלק משם החיבור 412 ה. חיבורים ללא שם ומחברים עלומים 419

פרק תשיעי: מונחים או שמות 428

א. כתיבת ספרי תפילה ופירושיהם 429 ב. כיצד נקרא ספר התפילה – סדר (סידור), מחזור, תיקון 430 ג. היקפו של המחזור 434 ד. שמות חלקיו של ספר התפילה 435 ה. תיקון פסח 437 ו. ביאור, פירוש, פרישה, פתרון 437 ז. חיבר, חיבור, מחברת 443 ח. יסד, יסוד 452 ט. נימוקים, חידושים 455 י. ליקוטים 465 יא. מגילת סתרים 473 יב. דיון נוסף במונחים שהוזכרו 478

פרק עשירי: מיון, סידור, חלוקה, תוכן העניינים 482
א. דעת חז"ל על מיון וסידור המקרא 482 (א) מיון המקרא 482 (ב) סידור המקרא 485 (ג) מוקדם ומאוחר במקרא 486 (ד) סדרי עדיפות 488 ב. דעת חז"ל וראשונים על מיון וסידור המשנה 489 (א) מיון המשנה 489 (ב) סידור המשנה 491 (ג) מוקדם ומאוחר במשנה 495 ג. התייחסות גאונים וראשונים לשאלות חלוקה, מיון וסדר 497 (א) חלוקה לפרקים וחלוקה על ידי השארת רווח בין העניינים 497 (ב) מיון וסידור 499 (ג) סידור לפי א"ב 503 ד. חלוקה ותוכן העניינים בכתבי הגאונים 504 (א) הלכות פסוקות, שאילתות, הלכות גדולות – ספרים ללא תוכן עניינים בראשם 504 (ב) ספריו של רב סעדיה גאון – ספרים עם הקדמה ותוכן עניינים 505 (ג) ספריו של רב שמואל בן חפני גאון – ספרים כתבניתם של ספרי רס"ג 508 (ד) ספריו של רב האי גאון – ספרים כתבניתם של ספרי רס"ג 509 (ה) הרסאלה לר' יהודה בן קוריש 510 (ו) ספר המפתח לר' נסים בר יעקב 511 נספח – על החלוקה במקרא 513 א. רווח בין ספרי המקרא 513 ב. רווח בין תורה לנביאים ובין נביאים לכתובים 516 ג. פרשות פתוחות וסתומות 518 ד. פסוקים 518 ה. פרשות השבוע ופרקים 520 ו. טעם החלוקה במקרא 521

פרק אחד עשר: תוכן העניינים ומפתח 523
א. אשכנז 524 (א) ראב"ן – ראשי האמירות וסימנים 524 (ב) רוקח – שורשים 527 (ג) אגודה – שכלול מפתח 528 ב. צרפת 530 (א) ספר יראים – עמודים, ווים 530 (ב) ספר התרומה – סימנים 531 (ג) סמ"ג וסמ"ק – רמזים וסימנים 531 (ד) ספר הכריתות – חלקים, שערים 533 ג. פרובנס 534 (א) חיבור התשובה – חלקים, מאמרים, פרקים 534 (ב) מגדל דוד – חלקים, עמודים, פרקים; בתים, שערים, סימנים 535 ד. ספרד ומצרים 535 (א) תקון מדות הנפש, חובות הלבבות – ספרים שנכתבו בערבית 535 (ב) עולם קטן – מאמרות ושערים 536 (ג) ספר העבור – מאמרים ושערים 536 (ד) משנה תורה – ספרים, הלכות, פרקים, הלכות 538 (ה) ספר התרומות – שערים, ענינים 542 (ו) פסקי הרא"ש – סימנים 543 (ז) תולדות אדם וחוה – נתיבות, חלקים 545 (ח) ארבעה טורים – סימנים 549 (ט) צדה לדרך – מאמרים, כללים, פרקים 552 (י) אהל מועד – שערים, דרכים ונתיבות 552 ה. איטליה 553 (א) שבלי הלקט – ערוגות, הלכות 553 ו. סיכום ומסקנות 555 (א) מונחים 555 (ב) שכלול המפתח 555 (ג) המטרה של חלוקת הספר והמפתח 556 (ד) הפניות ממקום למקום 557 ז. סמכותו של המפתח בעיני האחרונים 558 (א) ספר התרומה 558 (ב) ספר הטור 561 ח. מתי נכתבה ההקדמה 561 (א) משנה תורה לרמב"ם 562 (ב) ספר התרומה 564 (ג) ספר העבור לראב"ע 564

פרק שנים עשר: הזכרת שם שמים על ידי המחבר 565
א. הזכרת שם שמים בראש החיבור 565 (א) באלו ארצות הזכירו המחברים שם שמים, ומה ביקשו בכך 565 1. גאוני בבל 565 2. צפון אפריקה 567 3. ספרד 568 4. אשכנז 569 5. צרפת ופרובנס 570 6. איטליה, יוון ואנגליה 571 7. תימן ומצרים 572 (ב) הזכרת שם שמים ברמז 574 ב. הזכרת שם שמים בחתימת החיבור 576 ג. הזכרת פסוקים בתחילת החיבור 578 ד. הזכרת שם שמים בתוך החיבור 580 ה. הזכרת שם שמים בשם החיבור 589 ו. הטעם להזכרת שם שמים בראש החיבור 590 (א) טעמו של בעל ספר חסידים 590 (ב) טעמים נוספים ומקורו ומשמעותו של ב"ה 592 ז. האם קיימת השפעה מוסלמית על המחברים 598 (א) פתיחה בשם שמים 598 (ב) הזכרת פסוקים בראש החיבור 601 (ג) הזכרת שם שמים בחיבור עצמו 601 ח. שאלות הלכתיות והגותיות הקשורות עם הזכרת שם שמים 603 (א) הזכרת שם שמים בתחילת החיבור – שאלות הלכתיות 603 (ב) הזכרת שם שמים בתחילת החיבור ובתוכו – שאלות הגותיות 606 (ג) שם שמים כחלק משם החיבור 608
נספח – על הקיצור: ה' 611

רשימת קיצורים ומפתחות

רשימת קיצורים 633
מפתחות: א. מפתח אישים 634
ב. מפתח ספרים 638
ג. מפתח עניינים 649

פתח דבר

ספר זה, "עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה", הוא 'עמוד' שני המצטרף לספרי הקודם "עמודים בתולדות הספר העברי – הגהות ומגיהים" (רמת גן, תשנ"ו). אף הוא כקודמו דן בעניינים הנוגעים בתולדות הספר, ואשר למיטב ידיעתי עדיין לא נידונו במפורט ביחס לספר העברי. נעמוד על שאלות הקשורות לתהליך כתיבת הספר, כגון: האם כתב המחבר את ספרו לפי סדר מסוים, האם נהג לציין ממקום למקום בתוך הספר, ועוד; נדון בשאלות הקשורות במבנהו של הספר ובעריכתו, כגון: כיצד חילק המחבר את ספרו, האם כתב תוכן עניינים לספרו, וכדומה; נדון גם בשאלות נוספות הקשורות הן לכתיבה והן למבנה, כגון: האם כתב המחבר את הספר במו ידיו, והאם יש חשיבות לכך, מי קבע את שמו של הספר, האם המחבר מצא לנכון לפרסם את שמו כמחבר, ועוד. יש שדברים אלו נקבעו על ידי המעתיקים, ונעמוד גם על חלקם, אם כי לא נרחיב בכך, הואיל ואין זו מטרתו העיקרית של החיבור. ואולם למלה "העתקה" יש משמעות נוספת, ואף היא עניינו של החיבור, כפי שיוסבר עתה.

כתיבת ספר נועדה בדרך כלל לשם הנחלתו ומסירתו לידי הציבור. משנכתב הספר הוא עובר כביכול לרשות הציבור, ונמסר ממקום למקום ומדור לדור. למסירת דברים בעל פה או בכתב קראו הראשונים גם "העתקה".[1] אנו נדון ב"העתקה" זו. לאמור, האם לאחר שנמסר הספר לציבור, הוא יצא לגמרי מרשות מחברו, או שמא יכולה להיות "העתקה" שנייה על ידי המחבר, הנקראת בלשוננו כיום "מהדורה שנייה". מתוך כך ניגע גם בתופעה של ספרים שקוצרו או הורחבו בידי מחבריהם, שהם בבחינת פנים חדשות באו לכאן, וקשה לומר כי הם בגדר של מהדורה שנייה. נדון גם ביחס ההדדי שבין המהדורות הארוכות למהדורות הקצרות.

בזה ביארנו את שמו של הספר, "עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה", ועמדנו על טיבו באופן כללי. מובן שניגע בנושאים נוספים הקשורים בכתיבת הספר ובמסירתו, כפי שיראה הקורא. ניתן לומר שהספר לפנינו מורכב משני חלקים. חציו הראשון, עד פרק שישי ועד בכלל, דן בעניינים כלליים יותר. בחצי השני נידונים עניינים שדומה כי הם יותר מסוימים, נקודתיים. אפשר שהיה מקום לדון בנושאים נוספים שלא באו כאן לכלל דיון, ואפשר שהיה ניתן לוותר על חלק מהנושאים שנידונו בספר, אולם כבר כתבתי בפתח דבר לספרי הקודם, כי יש דברים שהם נתונים לשיפוטו של המחבר, ואין לגביהם אמות מידה מוסכמות. לפיכך, הרשות נתונה בידי המחבר לעשות כהבנתו.

1 ראה מילון בן יהודה בערך עתק, עמ' 4792, סעיפים ג, ה. וראה בהגהות ומגיהים, עמ' 52 הערה 40.

ועוד היד נטויה, ברצות ה', לעסוק בנושאים הקרובים לנושאים שנידונו כאן, ולמלא את החסר באחד ה"עמודים" הבאים.

בדרך כלל לא נידונו כאן הצדדים הטכניים הנוגעים לכתיבת הספר, כגון: הכנת כלי הכתיבה, הכנת הקלף או שאר החומרים שעליהם נכתב הספר, ועוד פרטים מסוג זה.

נוסיף עוד כי עקב ריבוי החומר אנו דנים כאן רק בתקופת כתבי היד, ואף כאן הגבלנו את עצמנו לכתבי היד שמאמצע תקופת הגאונים ועד להמצאת הדפוס. לעתים חרגנו מהגבלה זו, כאשר סברנו שיש בכך תועלת למעיין, אבל בעיקרו של דבר נשארנו בגבול התקופה שתחמנו לעצמנו. בתחילה סברנו כי בכל פרק מן הראוי להצביע על הנעשה במקביל לכך בתקופת הדפוס, והאם חל שינוי בפרט זה או אחר בעקבות המצאת הדפוס, אבל נוכחנו לדעת כי הדבר יכפיל את היקף הספר, ולפיכך ויתרנו על כך. ברצות ה', נעשה זאת באחד ה"עמודים" הבאים.

נחזור ונביא את אשר כתבנו במבוא ל"הגהות ומגיהים", הואיל ודברים אלו כוחם יפה גם לדרך חיבורו של הספר שלפנינו. ברצוננו להפנות את תשומת לב הקורא לשאלת היחס בין תרבויות שונות וההשפעה ההדדית שביניהן. הנושא שאנו דנים בו הוא נושא מקיף מאוד גם בתרבות העולמית, וניתן למצוא תופעות דומות לשלנו גם שם. מעתה היה מקום לדון בשאלה אם היתה השפעה הדדית ביניהן, ומה היה היקפה. ברם נראה לנו ששאלה זו ראויה לדיון נפרד, ומשום כך לא עסקנו בה בספר זה. התרכזנו אפוא בספר זה בהבאת הנתונים הקיימים, היכולים אולי להוות בסיס למחקר מעין זה בעתיד. זו הסיבה שמיעטנו בחיבור זה להצביע על תופעות דומות בתרבות העולמית, ולא חיזרנו לעמוד על ההשפעה ההדדית שביניהן.

עם זאת נציין כי שאלת ההשפעה ההדדית היא סבוכה ביותר, ואי אפשר לדעת בבטחון מי השפיע על מי, ואם היתה כלל השפעה, אף שמצאנו תופעות דומות. צא וראה כי ר' יו"ט ליפמן הלר היושב בקראקא, ור' שלמה עדני בן זמנו היושב בחברון, כתבו שני חיבורים למשנה, הלא הם תוספות יו"ט ומלאכת שלמה, שניהם כמעט באותה מתכונת, עד כדי כך שמדפיסי וילנא כאשר הדפיסו את מלאכת שלמה, השמיטו ממנו את כל הקטעים המתאימים לאלו הנמצאים בתוספות יו"ט. ללמדך כי שני חכמים נתעוררו באותו זמן לחבר אותה יצירה. דבר דומה אירע גם ביחס לחיבור השולחן ערוך, שהרי כידוע ר' יוסף קארו הקדים את הרמ"א, שכתוצאה מכך כתב רק את הגהותיו על חיבורו של ר' יוסף קארו. ואם תרצה דוגמה הקשורה גם לאומות העולם, צא וראה מה שכתב זה עתה ש' עמנואל על יצירת ספרי הפסיקה מבית מדרשם של רבותינו הצרפתים ור' ברוך בעל ספר התרומה בראשם, שאין הכרח לחפש את מקורם וסיבת היווצרותם בנעשה אצל אומות העולם באותה העת.[2]

דוגמה אחרת לעניין ההשפעה ההדדית היא מתחום אחר לגמרי, והוא חקר המנהגים. גם כאן יש שיטות מחקר הבנויות על יסוד ההשפעה ההדדית. לאמור, יש הסבורים

2 ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 439.

שמנהגים מסוימים אינם מנהגים יהודיים שורשיים, אלא הם נוצרו עקב השפעה של תרבות מסוימת על היהודים שחיו בקרבתה. מובן שלשיטתם עיקרון זה יכול להיות הפיך, לאמור, היהודים השפיעו על סביבתם. על כל פנים, ברור הוא שלפי גישה זו, מוטל על החוקר לצאת מנקודת הנחה שהיתה השפעה הדדית. וכך כותב בעניין זה נ׳ רובין:[3]

> החוקרים לא נתנו דעתם לכך ששאילה של אלמנטים תרבותיים אינה בהכרח אוטומטית, וכי קיימת אפשרות שתכונות תרבותיות יתפתחו במקביל ובאופן עצמאי בתרבויות רחוקות זו מזו, כפתרון לבעיות דומות.

לאמור, עניין ההשפעה ההדדית הוא נושא סבוך למדי, ולכן אין אנו עוסקים בו.

אני מודה בזה לידידיי, הרב דוד צבי הילמן, הרב יחיאל בוים, שקראו רובו של הספר במהדורא קמא. גם הרב יעקב ישראל סטל נמנה עמהם, והוא קרא פרקים נבחרים. כולם העירוני על פרטים חשובים שנעלמו מעיני, ורק חלק מדבריהם הובא בשמם.

תודתי נתונה לכל אלה שסייעו בידי בהדפסת הספר. בצידו האחורי של שער הספר פורטו מקורות המימון. אני חב תודה לעומדים בראש המקורות הללו בארץ, ואמנה אותם לפי הסדר, הלא הם ידידיי הפרופסורים: א׳ חזן, ד׳ שפרבר, צ״א שטיינפלד. תודה לבית ההוצאה, בראשות גב׳ מ׳ אבישר, שיזם את התרומה שנתקבלה משוויץ. מר משה שפרבר וגב׳ שרה המר ערכו את הספר עריכה לשונית, הגיהוהו, ואף העירו כדרכם על מספר פרטים חשובים.

אודה לבורא עולם על שסייעני בכתיבת ספר זה. אפיל תחינתי לפניו, שיעזרני ויאמצני להוציא לאור ספרים נוספים, להגדיל תורה ולהאדירה.

בע״ה פתח תקוה, מרחשון, תשס״ה

יעקב שמואל שפיגל

3 נ׳ רובין, ראשית החיים, ת״א, תשנ״ה, עמ׳ 10. בדברי ההקדמה מאריך רובין בהצגת הגישות השונות, ואני הבאתי רק קטע קטן מדבריו.